

Bögre Zsuzsanna

A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán

Az emlékezés és a felejtés dinamikája

Platónnál az emlékezet egy „viasztáblához” hasonlítható. Elképzelésében születéskor minden emberi lélekre viaszbevonat kerül, olyan, amely nem tartalmaz „be-nyomásokat”. Az ókori szerző szerint minden ember egyéniségéhez illő viasztáblát kapott születési ajándékba.¹

A metaforánál maradvá megjegyzendő, úgy gondoljuk, hogy ez a viaszbevonat mára már többrétegűvé vált. Használatuk során bizonyos „benyomások” gyorsan eltörölhetővé válnak, mások viszont makacsul bennragadnak a viaszban. A dolgok a platóni értelemben akkor működnek jól, amikor a viasztábla törlésével megindulhat a felejtés, vagyis az újakezdés, amellyel jöhetnek az új „be-nyomások”. Platónnál a felejtés szükséges és jótékony hatású folyamat, a lélek normális működésének a feltétele.

Szent Ágoston *Vallomások* című művében látszólag mintha éppen az ellenkezőjét hangsúlyozná a feledés/emlékezés viszonyával kapcsolatban.² Nála az utóbbi végső célja az emlékezés az Istennel való szövetségkötésre. Amikor a földi világban az ember elfelejti ezt a szövetséget, akkor bűnt követ el. Itt a felejtés bűn, az emlékezés jótékony hatású. Nem emlékezni (felejteni) önmagunk elleni véték Ágostonnál, mert igazi énjétől távolodik el az, aki nem emlékezik. Szerinte az ember elfelejti a szövetséget, Isten viszont emlékezik. Az emlékezés tehát – ebben az értelemben – szakrális folyamat, általa tisztulhatunk meg, általa találkozhatunk újra igazi önmagunkkal.

Ágoston énképe az örökhöz való visszatérést feltételezi (az emlékezéssel), míg Platón a folyamatos változásra teszi a hangsúlyt (a felejtéssel). A látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, ha elfogadjuk, hogy mindketten ugyanannak a dolognak a két oldaláról beszélnek, mert egyik jelenség sem létezhet a másik nélkül.³

Könnyebb azonban e szerzők elméleti megközelítése között logikai kapcsolatot felfedezni, mint megérteni a felejtés és emlékezés dinamikáját a mindennapi életben. Különösen igaz ez, amikor az egyéni élet mezején szeretnénk ren-

¹ Platón 2013: 79E–86C. Vö. Weintich 1997: 40–49. és Keszei: 2015: 17–45.

² Augustinus 2015: 246–303. Vö. Weintich 1997: 40–49.

³ A felejtésről és annak dinamikájáról lásd részletesebben: Keszei 2010: 21 és Keszei 2015: 93–127.

det teremteni, amelyben egymásra rakódhat a személyes és a történelmi trauma, amelyeken hol felejtéssel, hol pedig emlékezéssel próbálunk úrrá lenni.

A fentiek fényében egy életút kapcsán mutatok be olyan felejtési/emlékezési mechanizmusokat, amelyek egymásra épültek az évek során, a külső szemlélő számára szinte szétválaszthatatlanul.⁴ A tanulmány főhősét V. Ziaának nevezem, akit B. faluban, többedmagával, államellenes szervezkedés vádjával letartóztattak 1953-ban. Hét évre ítélték el, amit napra pontosan le is töltött. Elemzés segítségével megfigyelem, hogy miként beszél, miről mesél az ember akkor, amikor nem tudja feldolgozni traumáját, illetve ugyanez fordítva: hogyan beszél, miről mesél akkor, ha fel tudja dolgozni a vele történt fájdalmakat.

Abból indulok ki, hogy a trauma egy olyan puskaelövéshez hasonlít, amelynek nyoma soha nem fog eltűnni az ember lelkét jelképező viasztábláról, de amellyel meg lehet tanulni együtt élni.⁵ Sőt, a traumapszichológia szerint a személyiség meg is erősödhet egy tragédia feldolgozása után. Ezt a fordulatot nevezük pozitív traumafeldolgozásnak vagy rezilienciának⁶ (megújulásnak), s hasonló jelenségről olvashatunk a logoterápia megalapítójánál, Viktor E. Franklnál is.⁷

Jelen tanulmányban a trauma feldolgozásnak a Janoff-Bulman és Frantz szerzőpáros által kidolgozott felfogására támaszkodom.⁸ Azért esett rájuk a választásom, mert ők olyan összetett fogalommal írták le a poszttraumás növekedés folyamatát, amellyel eredményesen lehet értelmezni a bonyolultabb esetet is. A történetem főszereplője egyrészt nem tudott szabadulni a számára felejthetetlen eseményektől, másrészt fel is dolgozta azok bizonyos részleteit. A fenti szerzőpáros különbséget tesz a *trauma megértése* és a *trauma jelentősége* között. Szerintük a feldolgozás akkor lehet sikeres, amikor az áldozat képes arra, hogy a vele történt traumatikusan eseményt egyfelől *megértse* (*jelentés értés*), majd megtalálja a *megértés jelentőségét is* további élete szempontjából. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a traumából erőt merítve, életét valamiféleképpen többnek, jobbnak értékelje. Ekkor beszélhetünk a szerzők szerint *poszttraumás növekedésről*.⁹ Elméletük lényege, hogy a trauma feldolgozásnak két szakasza van, egyrészt a *megértés*, másrészt a „*többé*” *válás*. Ebből az következik, hogy vannak közöttünk olyan „*túlélők*” is, akik „*csak*” megértették azt, ami velük történt, s vannak olyanok is, akik erőt is tudtak abból meríteni. *A poszttraumás növekedéshez ez utóbbi „fokozat” elérése szükséges*. Jelen tanulmányban V. Zia történetével foglalkozom, aki „*sorsproblémáját*” elhallgatta (feltételezésem szerint megértette, de elfogadni nem tudta), s úgy beszélt életéről, mint aki megerősödött az átélt traumák után.

⁴ V. Ziaával készítettem élettörténeti interjúkat 2001. október–november folyamán. V. Zia szülőfalujának történetét másutt feldolgoztam (Bögge 2010).

⁵ A puskaelövés-hasonlat Heller Ágnestól származik: Heller 2006.

⁶ Örkényi 2007: 286–291.

⁷ Frankl 1996, 2010.

⁸ A Kulcsár Szusanna által bevezetett szerzőkről lásd Kulcsár (szerk.) 2005: 151; Janoff-Bulman–Frantz 1997: 91–106.

⁹ Kulcsár (szerk.) 2005: 151.

A bemutatásra kerülő élettörténetben összekeveredett egymással a személyes megrázkódtatás a történelmi traumával, illetve a felejtés – ami itt inkább nevezhető elfojtásnak, mint jótékony felejtésnek – az emlékezéssel. A tanulmány arra is példát ad, hogy a valóságban igencsak összegabalyodik egymással a Platón és Ágoston által megfogalmazott ideális felejtés, emlékezés folyamata. A részletek bemutatása előtt azonban érdemes néhány szót ejteni az oral history elemzések természetéről.

ORAL HISTORY ÉLETTÖRTÉNET-FELDOLGOZÁS¹⁰

Az oral history élettörténet abban különbözik a „sima” élettörténettől, hogy az interjúalanyok átélnek jelentősebb történelmi eseményeket, amelyekre visszaemlékeznek, s elmesélik azokat saját nézőpontjukon keresztül. Jelen esetben az interjúalany élettörténete a vallásüldözéssel, a diktatúrával, a bebörtönzésekkel és mindezek következményeivel hozható összefüggésbe, s e témák megéléséről számolt be a megkérdezett.

Az oral history során az alanyok elmesélik az életüket, és a kutató azon túl, hogy végighallgatja a történeteket, megpróbál minden fontos részletre rákérdezni, amit ismeretei és az elmondottak alapján gondol. Minden élettörténet a mesélő önértelmezését mutatja meg. Az mindig kiderül az elmondottakból, hogy a megkérdezett személy visszamenőleg hogyan látja önmagát, hogyan értelmezi a vele történt eseményeket. Az ilyen szövegek elemzése többféleképpen képzelhető el. A kutató vagy megelégszik az elmondottakkal, s azokat többé-kevésbé ugyanúgy teszi közzé, ahogyan elhangzott. Másik lehetőségként a kutató összefoglalhatja az élettörténetet, s lerövidítve bemutathatja az elhangzottak tanulságait. Ilyenkor az elemző által fontosnak vett részletek kerülnek előtérbe. Harmadik módszer lehet az alany önértelmezésének és a kutató véleményének, értelmezésének az ütköztetése, amelyet hermeneutikai esetelemzésnek is szokás nevezni. Ezt az eljárást inkább a német élettörténet és narratíva iskola használja.¹¹ S negyedik megoldásként említhető, amikor a szöveg elemzéséhez további kutatásokat végzünk, mert úgy látjuk, hogy kiegészítő információkra van szükségünk a megértéshez. Ez jelentheti további alanyok megkérdezését vagy egyéb személyes források gyűjtését, továbbá ha vannak ilyenek, akkor levéltári források felkutatását. Ez a módszertani eljárás a szociológiában a francia élettörténeti iskolára vezethető vissza.¹² Jelen esetben ez utóbbi megoldást követem. Először élettörténeti interjú készítettem V. Zíával, majd az interjúban elhangzottak alapján levéltári

¹⁰ A témában a *Replika* folyóirat 2007-ben részletes bibliográfiát közölt, így a tanulmányban csak a mondanivalóm alátámasztására teszek hivatkozást (Gerhard–Udvarnok 2007).

¹¹ A német iskola magyarországi képviselői és továbbfejlesztői: Kovács Éva és Vajda Júlia tanítványaikkal. Lásd például: Kovács–Vajda 2002; Rosenthal 2004; Riemann–Schütze 2005.

¹² Bertaux–Bertaux–Wiam 2005; Bertaux 2005. Ezt a módszert követi általában a hazai történettudomány is a biográfia területén. Lásd erről Kövér György legutóbbi monográfiáját: Kövér 2014.

kutatást végeztem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában,¹³ ezt követően felkerestem az ügyben az érintett élő személyeket, illetve azok hozzátartozóit. Ezeket a forrásokat kiegészítettem a szóban forgó per fővádlottjával készült dokumentumfilmmel.¹⁴ A különböző források egymással történő összevetése lehetővé tett egyfajta valóságkonstrukciót. Egy olyan képet raktam össze a felejtés/emlékezés mechanizmusait figyelembe véve, amelybe a saját megértésemet helyeztem középpontba. Mivel V. Zia egyoldalúan mesélte el élettörténetét, az ÁBTL-forrásokról pedig tudjuk, hogy a hatalom nézőpontja szerint konstruálódtak,¹⁵ ezért a két oldalt további nézőpontokkal kellett kiegészítenem.

Egy élettörténeti elbeszélés a felejtés/emlékezés szelekciójának eredményeként születik meg. A koherensnek tekinthető élettörténetek időkezelése valamilyen módon egy „befejezetlen spirális körre” emlékeztetnek, amelyet úgy képzelhetünk el, hogy a mesélő a jelen perspektívájából visszatekint a múltba, s a múlt emlékeit a jövővel kapcsolatos vágyai szerint rendezi el. Azokban az élettörténetekben azonban, amelyekben fontos életesemények részletei elfelejtődnek, vagy elhallgatásra vannak ítélve, megváltozik az időkezelés. Egyrészt valamelyik idősíki (a múlt, a jelen vagy a jövő) eltűnik, vagy jelentőségét veszíti, míg egy másik túlságosan előtérbe kerül.¹⁶ A tanulmányban közölt történetnek külön érdekessége, amikor a főszereplő múltja egy részét el akarja felejteni, de paradox módon mégis döntően a múltból beszél. Lényegében egy „újraírt” múlt elevenedik fel valaminek az elhallgatása miatt, talán mert önmagát is folyamatosan meg akarja győzni története hitelességéről.

2001-ben készült az alábbiakban bemutatott élettörténet, amelynek interjúalánya 2009-ben hunyt el. Halála előtt e sorok írójának átadta önéletrajzi naplóját, amelyek megismerése nagyban hozzájárult az elemzés kialakulásához. A vizsgálat első részében bemutatom az élettörténeti narratíva azon részleteit, amelyek a letartóztatásról, a kihallgatásokról szólnak az alany nézőpontjából. Nem feledhetjük, hogy szelektált emlékezetről van szó, amely önmegerősítés is egyben. Ezeket a szövegeket saját kérdéseimmel egészítem ki, amelyek majd átvezetnek az elemzés második szakaszához. Ekkor következik a levéltári források elemzése, amelyben vizsgálati jegyzőkönyvek, fogdaügynök-jelentések, B. faluból származó ügynökjelentések beszámolóit vettem össze egymással és az interjúkban elhangzottakkal. A levéltári források szövegei is konstrukciók, csak azok a hatalom álláspontját képviselik.¹⁷ A kétféle forrásanyagot az általam felvetett kérdések segítsé-

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1-2a.

¹⁴ V. Zia-val hagyományos élettörténeti interjú készült, továbbá strukturált interjúkat készítettem V. Dórával, V. Ágnessel (V. Zia rokonaival), V. Jánossal és feleségével (a per fővádlottjával). Ezenfelül V. Jánossal élettörténeti dokumentumfilm készült 2010-ben. A filmet Erdélyi János (filmrendező) és Bögre Zsuzsanna készítette a kérdezett otthonában. Erdélyi 2010.

¹⁵ Lásd erről Farkas 2006: 146–171.

¹⁶ Augé 2004: 64–65.

¹⁷ A témában felmerülő források értelmezéséről lásd Farkas Gyöngyi tanulmányát. A szerző kiterjed az ügynökjelentésekre, kihallgatási jegyzőkönyvekre mint források kezelhetőségének kérdésére. Farkas 2006: 146–171.

gével vetem egybe. Az összevetés során mutatok rá arra a lényeges életeseményre, amely végső soron a 2001-ben született élettörténet mondanivalóját befolyásolta. Következtéseimet a börtönelmények elemzésével támasztom alá.

A letartóztatás emléke az élettörténeti narratívában kérdésekkel

2001 október–novemberében többórás élettörténeti interjút készítettem V. Zia-
val, aki többek között elmesélte 1953-as letartóztatásának és bebörtönzésének
a történetét.

Az interjúban több elvi magyarázatot kaptam letartóztatásának okáról, valójá-
ban azonban alig tudtam meg valamit a konkrétumokról. Zia megemlítette, hogy
B. falu tanítónőjeként 1948 után, az egyházi iskolák államosítása után is naponta
járt misére, s ezt a falu vezetői nem nézték jó szemmel. Beszélt arról, hogy több-
ször kapott ezekben az években tanfelügyeletet, „ki akarták törni a nyakam”,
mintha ezzel is a letartóztatását készítették volna elő. Majd részletesen beszámolt
az 1952-ben zajlott hittan-beíratási botrányról, aminek következtében egyetlen
éjszaka 12 „kulácsoládót” a Hortobágyra deportáltak.¹⁸ Ezen az éjszakán arra szá-
mított, hogy őt is elviszik. Ehhez képest rá, ténylegesen, csak egy év múlva került
sor. A fenti történeteket Zia úgy rakta össze, mintha azt akarta volna mondani,
letartóztatták, mert templomba járt, mert nem lett az „ő emberük”. Vajon tényleg
„csak” ezért tartóztatták le? Minden története ebbe a keretbe illeszkedett.

„Jöttek a tanítványaim, [az 1980-as években] hogy osztálytalálkozó lesz. Mondták,
el se tudjuk képzelni, hogy ne tessék jönni. Három csoport is lesz. – Mondtam:
Én már nem tudok közlekedni. – Meg lesz oldva minden. – Azt mondtam: Ha nem
szentmisével kezdődik, ne haragudjatok, én nem megyek el... – Azt mondta egy fiú,
aki nagy pártember lett. – Nincs ott koccsma, hogy ott legyen a találkozó? Mond-
ták, hogy van, de V. Zia tanító néni azt mondta, hogy nem jön el a találkozóra, ha
nem szentmisével kezdjük. – Tudod mit mondott ez a nagy pártember? Az más!
– És ő állt itt [az interjúalany háza előtt] az autójával, hogy levisz. Amikor már
Gyöngyösön jártunk, azt kérdezte: Hogy is volt az? – Én tudtam, hogy arra kíváncsi,
hogy miért vittek el. – Jancsi, én olyan voltam a 30-as évek végén, én olyan voltam
a háború alatt, én olyan voltam 48-ban, én olyan voltam Rákosi alatt, Kádár alatt
és olyan vagyok a fordulat évében, mint ahogyan indultam: katolikus, keresztény,
magyar ember akartam maradni. – Azt mondta, köszöni elég. Semmi mást nem
mondtam, hogy [miért] vittek el...”¹⁹

Máshol ugyannerre a témára részben másképp válaszolt:

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1–2a; amelyet megerősített Klavida Imréné visszaemlékezése
2010-ben.

¹⁹ V. Zia: 21.

„K: – Miért figyelték Zia nénit?

V: – Azért figyelték elsősorban, mert ott születtem. Ők tudták azt, hogy én hatni tudok. Olyan volt, hogy az egyik gyerek mondta az iskolában, hogy látott engem, mert esti mise volt. Felugrott egy másik: nem mondta neked anyád, hogy ilyen helyen nem kell meglátni a tanítókat? – Hogy az egyik anyuka hogy gondolkodott!?”²⁰

Tovább faggatóztam, mert még mindig nem hangzott el egy konkrét indok sem, ezért újabb kísérletet tettem:

„K: – Én nem éltem abban az időben, nehéz megértenem azt, hogy miért volt Zia néni annyira szem előtt. Ez egy kis falu volt...

V: – Hát pont azért! Még azt is tudták, hogy mikor mész a WC-re. Hogy kivel. Hogy akkor, amikor ott mersz templomba menni, akkor mindenki meghúzta a nyakát. Az igazgató is. Egyszerre kiürült a templom. Feltűnő volt, hogy hogy mer ez itt? Aki szem előtt volt, és aki szellemiséget adott, ők attól féltek, hogy ez még mindig dolgozik. Azért számított szervezkedőnek, mert... mert ő ellenük, egy orosz szellemiséggel szemben?! Hogy magyar volt, és nem ijedt meg. Én csak egy akartam lenni: keresztény magyar. És az a kommunista gyerek megértette, és többet nem kérdezett... Vagy félreállítani, vagy börtönbe tenni. Kivonni a forgalomból, mert ez rossz példát ad, illetőleg mer. Nem tudatosan csináltam ezt. Ez jött belülről...”²¹

Másodszor érvelt a „keresztény” és a „magyar” kifejezésekkel, így jellemezve önmagát, s ezzel magyarázva a történeteket. Ennél közelebbit akkor és ott nem tudtam meg. A szöveget később újraolvasva azonban feltűnt a „szervezkedés” kifejezés használata az „orosz szellemiséggel szemben”, de mintha nem folytatta volna a témát. Hétköznapi beszédmódban ritkán használjuk a „szervezkedő” fogalmat, ez a politikai rendőrség nyelvzete. Feltételeztem, hogy „szervezkedéssel” vádolták a kihallgatások során, onnan maradhatott meg benne ez a szófordulat. A szöveg újraolvasásakor azonban egyre kérdésesebbé vált Zia letartóztatásának oka, ami szerinte a rendszeres templomba járása, a vallásossága miatt történt, hiszen mások ezért „csak” elveszítették állásukat, nem kerültek befolyásosabb pozícióba, marginalizálódtak.²² Nem lehetett kizárni az általa említett okokat sem, de felmerült a kérdés, hogy vajon tényleg csak erről volt szó. A kételyt erősítette az utóbbi idézetben elhangzott mondat is: „És az a kommunista gyerek megértette, és többet nem kérdezett...” Vajon kinek szólt ez a megjegyzés? A régi diákját akarta ezzel felértékelni, vagy a kutató faggatózását

²⁰ V. Zia: 29.

²¹ V. Zia: 3940.

²² Bögre 2004.

lezárni? Zia szerint is az olyanokat, mint amilyen ő volt, vagy „félreállították vagy börtönbe vetették”. Őt miért vetették börtönbe?

Összességében leszögezhető, „csak” elvontabb, absztraktabb válaszok hangzottak el 2001-ben a letartóztatása indokaként. Kitartott amellett, hogy azért tartóztatták le, mert vállalta vallásos felfogását, keresztény és magyar kívánt maradni. Nyilvánvalóan mindez megfelelt a valóságnak, de még mindig hiányzott valami konkrétum az életszerűséghez.

„K: – Hogy történt a letartóztatás?

V: – 53. november 4-én volt. Egész nap olyan nagyon ideges voltam. Nem sokszor történt meg, csak amikor nagyon ideges voltam. Kimentem, rágyújtottam. Este leveleket olvastam, fejem alá tettem a leveleket. A dombóvári barátaim, később ők is benne vannak. Ezek mind hasonlóképpen gondolkodtak, mint én, de nem akartak forradalmat, csak ez összetartott, ez a keresztény gondolkodás.”²³

Feltűnően részletesen kezdett mesélni. Érzelmait, pszichés állapotát írta le, egyes szám első személyben beszélt magáról. A történet kezdetén lendületesen indított, majd mintha meggondolta volna magát: „A dombóvári barátaim, később ők is benne vannak”, s lezárta az egészet újra a keresztény gondolkodásra hivatkozva. A szöveget olvasva jogosan merülhet fel a kérdés: mitől volt ideges egész nap? Vajon lehetett-e valami konkrét oka idegességének? Érzelmei felidézése mellett átváltott egy újabb témára, amelyet nem fejezett be: a dombóvári barátok kapcsán kijelentette, hogy azok nem akartak forradalmat, de hasonlóképpen gondolkodtak. Miért beszélt erről, s főleg miért nem folytatta? Van-e jelentőségük ezeknek a gondolatfoszlányoknak? Korábban nem említette a „dombóvári barátokat”. Mire vonatkozik valójában az „ők is benne voltak” kijelentés? Letartóztatták őket is? Egy perben szerepeltek? Mi adta mindehhez a közös nevezőt? Miben voltak benne? Ahogyan lépésről lépésre haladtam előre a kérdésekkel, úgy erősödött bennem az az érzés, hogy van valami, amiről Zia nem akart beszélni. Így folytatta az estére való emlékezést:

„Valamit éreztem, hogy itt valami nagy dolog lesz. Majdnem betörték az ajtót, mert hirtelenében, nem azonnal... faluhelyen nem úgy van, hogy csengő. Jöttek be a szabad udvarra. A konyhánál, mint egy örült lökték be [az ajtót]. Édesanyám nem is hallotta meg. Én hallottam meg, hogy mi van. Három autó. Nagy Csajka autók. Le volt[ak] függönyözve. Jöttek oda. Feldúltak az égvilágon mindent. Édesanyámat odaültették a kályha mellé. Előttem van még. Riadtan nézett. Már az ő szobájába átvittek engem. Már ott elkezdett vallatni, egy ÁVO-s. Hogy neve legyen a gyerekeknek, két szomszédot az éjszaka felzavartak, és odaültették, hogy ők nem lopnak el semmit. Nem tudom, miket kérdeztek most már, valahogy a Lélek súgathott. Akkor

²³ V. Zia: 43.

se sírtam. Hálóingben voltam már. Visszavitték a szobámba, s látszott, hogy mindent feldúltak már. Ott volt a zongorán a sok javítani való füzet, ahogy ott feldúlva az egész lakás. Fegyvert találtak. Az mondják, hogy divat volt akkor, hogy hozták és elhelyezték. Érthető. Ez most már annyira világos.”²⁴

A fegyver találásának ténye nem lepett meg, elfogadtam a magyarázatát. Tudjuk, „divat volt” ez a módszer. Nem is kérdeztem vissza, ő hozta föl újra a témát egy másik történetben:

„Az osztálytalálkozón [a saját osztálytársaival való találkozóóról van szó] azt mondták az osztálytársaim: Terka, olyan hírek voltak, hogy nálad fegyvert találtak a kútban. T: – Kútban? Fegyvert? Látod, mennyi hazugság volt akkor. Most tudtam meg, ennyi év után, mikor már régen lement a tárgyalás, már rehabilitáltak. [1990 után.] Ilyenek voltak, ki tudja, miket terjeszthettek ezek rólam. Hogy a saját osztálytársaim miket mondhattak rólam? Nem véletlen volt beleplántálva a többiekbe, hogy ezek rongy emberek, meg akarták szüntetni a rendszert. Nem is tiltakoztam ellene, annyira jól mosolyogtam rajta.”²⁵

Kétszer tért vissza a fegyver kérdésére, s mindkétszer az „ávósok” trükkjeként beszélt róla. A szöveggel megint csak az a „baj”, hogy olyan toposzok jelentek meg benne, amelyek hihetővé tették, mert „általában így történtek a dolgok akkoriban”. Ugyanakkor mégis kérdés, hogy miért nem védte meg magát az osztálytársai előtt. Miért „csak „mosolygott” 1990-ben, amikor már rehabilitálták a korábbi vádak alól? Miért nem akarta a nevét tisztára mosni a falubeliek előtt? A továbbiakban rátérek a kihallgatásokról szóló történeteire.

A kihallgatások emléke az élettörténeti narratívában – újabb kérdések

Folytatva az élettörténeti interjút, elhurcoltatásáról így mesélt Zia:

„Letartóztatáskor hálóingben voltam, mondja, hogy öltözzek fel! – Itt? – Láttunk már ilyet. – Még azt se, hogy elvonulnak. Felöltöztem a gyászruhámba, mert előtte halt meg édesapám augusztusban, ez novemberben volt. Egy bugyit a zsebembe. Mintha tudtam volna. Mert később még azt se tudtam volna leváltani. Valamikor áprilisig ugyanabban a ruhában feküdtem, keltem. Akkor ott letartóztattak.”²⁶

Elhurcoltatásának drámaiságát a ruhadaraboktól való megfosztottsággal fejezte ki. A „lemeztelenítésre” gyászruhába öltözéssel válaszolt, jelezve ezzel lelkiállapotát is. Ugyanakkor van ebben a képben valami büszkeség, dac, sőt kihí-

²⁴ V. Zia: 45.

²⁵ V. Zia: 44.

²⁶ V. Zia: 45.

vás! Óhatatlanul eszünkbe juthat Németh László hősnője a *Gyász*ból.²⁷ Egyúttal a hálóing, gyászruha, bugyi, váltóruha hiányának emlegetése Zia-t sérülékeny nőnek mutatja.

Először Egerbe, onnan Budapestre, a Fő utcába vitték. Az első élmények között ismét a női ruhadarabokat említette:

„Úgy kellett aludni, hogy a kezed magad mellett legyen. Mert nehogy öngyilkos legyél, vagy nem tudom, mit csinálsz magaddal, a keziddel ugyan mit csinálhattál? A sálát is elvették. Egy zsebkendőt szerencsére hagytak nálam. A bugyit nem vették el, de a gumit [igen] – állandóan féltél, hogy leesik. Harisnya nem volt, azt is levették rólad. Mezítlábba – télen, ez volt november–decemberben, akkor már bizony hideg volt – húzott cipő, a bugyi így megcsavarva, mert a gumit kivették belőle. Egyetlen, ami volt a zsebkendő, hogy az orromat tudtam törölni. Más semmi nem maradt nálam.”²⁸

Az utóbbi sorokat olvasva megerősödhet az a feltevés, hogy Zia akkori megalázottságát a női ruhadarabok hiányával érzékeltette. Mindez érthető, hiszen női emlékezetéről van szó, mégis felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen ezzel és így kívánta érzékeltetni lelkiállapotát? Miért nem arról beszélt, hogy hányszor hallgatták ki, miket kérdeztek tőle, mit akartak rábizonyítani? Ezekre a témákra azonban egyáltalán nem tért ki, később sem, mintha azok nem lettek volna fontosak, vagy mintha 2001-re elveszítették volna jelentőségüket. Börtönemlékeit így folytatta:

„Bizony akkor nagyon fáztam. A kabátot azért rajtam hagyták, de nem volt bélelt kabát, nem téli kabát. Alatta volt egy selyem fekete blúz és egy fekete szoknya. Gondold el, hogy az hogy piszkolódik. A csajkába, amibe az enivalót kaptam, ahogy ültem, egy alacsony ágyon, a szoknyámat felhajtottam, hogy nehogy mellé lötytyenjen a leves, amit adtak. – Ki kíváncsi a lábára? – kérdezte az őr, aki benézett a cellába. Gondoltam, hogyha visznek, én úgy képzeltem, hogy majd pár nap múlva tárgyalásra visznek. Hogy ne mocskosan, [hanem] egy értelmiségi ember[ként]. Vigyáztam magamra, hogy ne egy pecsétes, elhanyagolt külsejű, nem egy csavargó valaki, hanem egy ember megy a tárgyalásra.”²⁹

Láthatóan Zia „nőként” emlékezett önmagára, még 2001-ben is fontosnak tartotta, hogy ezt a vonalat folytassa. Identitásának még egy elemére figyelhetünk fel: úgy vélte, „értelmiségiként” nem jelenhet meg a bíróság előtt mocskosan. Börtönemlékeiből a nőisége és értelmiségi lényé emelkedett ki. Elkönnyvelhetnénk ezeket tényeknek, mint az interjúalany természetes vonásait. Ugyanakkor vajon milyen választ kapunk, ha megkérdezzük, hogy „miért?”. Miért nem egyforma mindenki a maga nyomorában a börtönben? Az értelmiségi voltáról szóló

²⁷ Németh László *Gyász* című regényének főhőse, Kárász Nelli (Németh 1976).

²⁸ V. Zia: 49.

²⁹ V. Zia: 49.

megjegyzése összecseng a korábban már emlegetett, de akkor kevésbé fontosnak érzett mondataival. „V. Zia tanító néni azt mondta”, „jöttek a tanítványaim”, „osztálytalálkozó”, „a szellem embere”, „irányt adott”, „mert” stb. A szövegből kiderült, hogy tanítónői léte mennyire fontos volt még 2001-ben is, annak ellenére, hogy „csak” tíz évet taníthatott. A börtönévek után több mint húsz évet dolgozott még, de politikai okok miatt nem térhetett vissza az iskolába, ezért keramikus lett belőle. Ugyanakkor Zia továbbra is úgy beszélt önmagáról, mint aki tanítónő maradt, legalábbis a történetei erről vallottak. Miért ragaszkodott ehhez ennyire? Azért, mert éppen emiatt tört ketté az élete? Ilyen egyszerű lenne a válasz? Mit adott neki a tanítónői szerep, ami a történetek ellenére fontos maradt a számára? – kérdezhetnénk. A következő idézetben mintha választ kapnánk a kérdéseinkre, legalábbis egy részükre. A családjáról és az édesanyjáról mesélve a következőket jegyezte meg:

„Ha olyan szegények is voltunk, még mindig tudtunk kínálni. A semmiből is, mert a lélek volt gazdag. Amit ő kapott a szüleitől [az édesanyja], és mi azt vittük tovább. Most ezt nem tudtuk már tovább adni, vagy én nem tudtam, mert derékba törték az életemet. Én még egypár évig taníthattam volna.”³⁰

Az alábbiak is tanítónői identitásáról vallanak. Beszámolt arról, hogy céljában az első mondata, emléke szerint, a következő volt: „Mondtam, hogy én tanítónő vagyok. Dudorásztam, annyira nem félttem.”³¹ Ugyanakkor a kihallgatásokról beszélve ügyének részleteit továbbra sem tárta fel az interjújában.

„A kihallgatások azok borzasztó hosszadalmasak voltak. Néha kedveskedett [a kihallgató], hogy gondolta, azzal levesz a lábamról. Láta, hogy érzelmi típusú ember vagyok. Azt mondta egyszer – mert a papot akarta mindenképpen belekeverni: Én jóban voltam a pappal? – Jóban voltam. – Hogy? – Hát jött a hittanóráról, és én mentem be, természetesen: Hogy tetszik lenni? – Falun mindenki mindenkit ismer.”³²

Ekkor még nem derült ki, hogy mibe akarta a kihallgató tiszt belekeverni a papot. Az interjújában Zia elmesélt egy 1952-ben történt esetet (amelyet fentebb már említettem), amikor a falubeli szülők felláztak az igazgató ellen a hittanbeíratás ellehetetlenítése miatt. Akkor éjszaka több mint 12 „kuláknak” tekintett családot Hortobágyra kitelepítettek. Erre utal a következő részletben.

„Még mindig a hittanbeíratás, hogy a szülők ragaszkodtak hozzá, hogy legyen hittan. – A kihallgató kérdezte: Ő részese volt? – Én azt mondtam, arra válaszoltam, hogy köszöntünk egymásnak. – És ő arra, hogy részese volt, annak folytatásképpen

³⁰ V. Zia: 45.

³¹ V. Zia: 46.

³² V. Zia: 46.

azt mondtam, hogy igen. És amikor én visszaolvastam, és azt mondtam, hogy nem írom alá, mert ez nem igaz, én nem mondtam azt, hogy a pap tudta...”³³

Vajon miért ilyen zavaros ez a szövegrész? Mire célzott Zia, és szerinte mit akart a kihallgató tiszt megtudni? A hittanbeíratással kapcsolatos „lázadásról” ne tudott volna a pap? Meglehet, hogy nem a pap szervezte, de annyi bizonyos, hogy tudott az eseményről, hiszen egy „faluban mindenki mindenről tud”. Mi másról kellett volna tudnia a papnak a kihallgató szerint, amit Zia kereken megtagadott? Az interjúnak ezen a pontján azt éreztem, ideje lenne tisztázni a homályos pontokat.

„K: – Mit?

V: – Azt, hogy a szülőket a pap biztatta fel, hogy mi a szabályos, s hogy legyen ott a papír, hogy a férj is követeli a gyereke beíratását. Mindenképpen a papot is bele akarta keverni. Tehát, hogy ez szervezkedés volt.”³⁴

Megint előbukkant a „szervezkedés” kifejezés, így akár azt hittem, a hittanbeíratás eseménye miatt tekintették Ziát szervezkedőnek. S mint megtudtuk, Zia szerint a pap nem volt benne. Ezzel kapcsolatban már csak az a kérdés maradt megválaszolatlanul, hogy ha ezt az eseményt tekintették „szervezkedésnek” az ÁVO-sok, akkor miért nem 1952-ben tartóztatták le Ziát (amikor a többi családot is), miért „csak” 1953-ban?

„K: – Zia néni 53-ban tartóztatták le, és 53-ban volt az, hogy mindenki ott volt a beíratásnál?

V: – Nem, a beíratás az előbb volt, az ’52-ben volt, mert utána elvitték a Hortobágyra akkor éjszaka az embereket. A kulákokat, ahol sok gyerek volt, akik nem is mertek odajönni, mert meg voltak félemlítve. 20 vagy hány családot...³⁵ Akkor éjszaka elvitték már az embereket. Hogy még jobban megfélemlítsék [őket]. Én akkor felöltözve vártam, hogy hátha engem is. Egész éjszaka az óvónőnél ültem. Annyira lakott, hogy a kerítésen átléptem, az óvoda ott volt. Félt ő is, hogy rossz... volt, mert a papnak a sógornője volt. Ott ültünk, ültünk egész éjszaka. És vártunk. Kb. annyira lehetett tőlem a sarok, mint ide a templom, vagy még közelebb, ahol én laktam. Átmentem hozzájuk, szomszédban volt. Vártuk azt, hogy befordul-e az autó, mert akkor az értem jön.

K: – Ehelyett?

³³ V. Zia: 51.

³⁴ V. Zia: 51.

³⁵ Kutatásaim szerint tizenkét családot.

V: – Akkor nem jött értem. Eltelt még egy év.³⁶

Az interjú ezen a pontján mondta ki Zia, hogy szerinte a hittan-beírási botrány miatt tartóztatták le. Ezek után másról kezdett beszélni, szinte megállíthatatlanul.

Zia történetei a letartóztatása tényei helyett inkább érzéseiről, nőiessége meghurcoltatásáról szóltak. Az alábbiak is ezt erősítették meg.

„Azt is el kell mondanom, az nagyon csúnya volt. Egy jó ideig nem jött elő a havi ciklus. Nagyon soknak végig nem jött elő. De akkor még volt, és olyan erősen, hogy kénytelen voltam kikéredzkedni, hogy valamit csinálni kell. Maga az is, hogy nincs veled semmi. A fegyőrtől kell kérni valamit, ha nem akarsz elázni... A vattát úgy bedobta, hogy »itt a golyóbis«. Férfitől kérni egy nőnek! Még kikísért a WC-re is! Nyitott volt az ajtó, ott állt a WC előtt. A kihallgató. Ezek azok, amik borzalmasak, egy nőnek a női méltóságát – hogy minek kellett ott állni? Hova tudok menni?»³⁷

A kihallgatásaival kapcsolatos utolsó történetében még erősebben jelent meg a nemiség kérdése:

„Emlékszem rá, akkor úgy meg akartak törni. Látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek. – Mit? – Körülálltak vagy hatan a széknél. Hogy a férfi meg a nő kapcsolat. Hogy mit gondolok? – Azt gondoltam, hogy mit akar tőlem itt hat férfi, hogy lefog itt. Persze nem, csak azért, hogy megtörjék az erőmet. Rögtön az jött bennem, hogy ki vagyok szolgáltatva. Addig nem féltem. Akkor se, csak hogy mit akarnak ezek? Ott úgy zsebre tett kézzel élvezték, hogy hülye az, aki nem él nemi életet. Mikor már látták, hogy ez a gyenge pontom, hogy vallásos, meg az ilyen, nem tűröm.»³⁸

A kihallgatás ezen részletének emlékezetében ismét a női téma merült fel. Zia azt akarja ezzel mondani, hogy szerinte így akarták megtörni. Mivel ma már sokat tudunk, és még többet el tudunk képzelni a kihallgatásokról, minden további kérdés nélkül elfogadhatnánk ezt az érvelést. A probléma inkább az, hogy egyelőre még mindig nem ismerjük, hogy Zia mit akart ezzel a történettel kimondani vagy elhallgatni. Utolsó mondatában a „nem tűröm” kijelentés, s a vallásra való hivatkozás nagyon hangsúlyos. Ebből akár arra következtethetnénk, hogy ezen a megalázó emléken egyfajta erkölcsi fölülelemelkedettséggel akart úrrá lenni. Elhangzott azonban egy mondat, „látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek”, amely nehezen összeegyeztethető a „nem tűröm” záróakkorddal. Az utolsó mondatban elhangzott kijelentés, mely szerint „ez a gyenge pontom, hogy vallásos, meg az ilyen nem

³⁶ V. Zia: 51.

³⁷ V. Zia: 55.

³⁸ V. Zia: 56.

tűröm”, elbizonytalanította a megértést. A vallásossága nem lehet a gyenge pontja, de az igen, ha a nemi életről akarják faggatni. Mégis mintha megint úgy tünne, hogy a vallásossága mögé rejtené el azt, amit nem akar kimondani.

Láthattuk, Zia élettörténetében bőségesen szerepeltek a letartóztatásának és kihallgatásának részletei, ugyanakkor az érzéseken, a helyzetértelmezéseken kívül alig tudunk meg valami olyat, amely életszerűvé tette volna bebörtönzésének okát. Így szükségesnek látszott a rendelkezésre álló levéltári források tüzetes elemzése, amire – Zia kérésére – csak halála után kerülhetett sor.³⁹

AMIT A VIZSGÁLATI JEGYZŐKÖNYVBŐL TUDNI LEHET⁴⁰

A vizsgálati jegyzőkönyvek, az ügynökjelentések, a fogdaügynök jelentései és a per fővádlottjával készült strukturált és élettörténeti interjúk egybevetése alapján állítható, hogy Zia története egy másik személy letartóztatásával kezdődött.⁴¹ 1953. november 4-én, B. településről elhurcolták V. Jánost (született: 1926), akinél másnap, 5-én házkutatást tartottak.⁴² Ezek után őrizetbe vették V. Jánoson kívül V. Ziát (született: 1916), a falu egyik tanítónőjét.⁴³ „V. János és társai” perében összesen nyolc személyt vettek őrizetbe és ítélték el, s további nyolc személy ellen rendeltek el megfigyeléseket. A peranyag szerint a vád így szólt:

„V. János és társai ellen B. H. Ö. 1. pontja alapján Népköztársaság elleni büntett miatt. A »Magyar Nemzeti Rend« elnevezéssel népi demokráciaellenes szervezkedést kezdeményezett, amelybe beszervezte V. Zia, U. János B. lakost, R. György káli, F. Mihály egri, és S. István budapesti lakosokat [...]. A szervezkedés részére két darab pisztolyt szerzett Sz. Imre B. lakostól. Célja az 1953 őszére tervezett rendszerváltozás elősegítése volt. A két pisztoly egyikét V. János a saját lakásán, a másikat V. Zia lakásán tartotta.”⁴⁴

³⁹ Az interjú után Ziával való barátságom miatt, s az ő kérésére, nem foglalkoztam tüzetesebben a 2007-ben már rendelkezésemre álló vizsgálati dossziéjával. Csak a fentebb már jelzett naplónak átadása után merült fel bennem, hogy megírom személyes tragédiája részletes elemzését, halála után.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1, V. János strukturált interjú, V. János élettörténeti interjú.

⁴² V. János letartóztatásának ténye és körülménye megerősítést nyerhet Őrszigeti monográfiájában is: Őrszigeti 1995. Fontos megemlíteni azonban, hogy ebben a forrásban egyáltalán nem szerepel V. Zia, még csak említés szintjén sem. V. János V. Ziáról az élettörténeti és a strukturált interjújában mesélt 2010-ben. Zia temetésén találkoztam vele és feleségével, s akkor kértem tőle interjúzásra lehetőséget. V. Ziáról csak akkor kezdett beszélni, amikor erre a témára külön rákérdeztem.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 122. Sz. Sándor plébános panaszolta el az eseményeket 1953. november 17-én, a Heves Megyei Tanács egyházügyi előadójának. Innen is arról értesülhetünk, hogy V. Jánost és V. Ziát ugyanazon perben tartóztatták le.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 378. Az idézetekben a „szereplők” nevét anonimizáltam.

A politikai rendőrség láthatóan pontosan informálódott a letartóztatott személyek nézetei felől és napi tevékenységükről. A letartóztatás érdekében három ügynököt foglalkoztattak a faluban az érintettek megfigyelésére. Az ügynökök V. János közeli ismerősei közül kerültek ki, akiket feltehetően rájuk nézve terhelő adatok felhasználásával szerveztek be. Az ügynökök által összegyűjtött információk alapján az ÁVH tudta, kiket kell letartóztatni, hol és mit kell keresniük.⁴⁵ Állítólagos szervezkedésük lényege röviden összefoglalva a következő volt: V. János megelégette a kommunisták tevékenységét, valamit tenni szeretett volna. Figyelve a nagypolitika eseményeit, nem sok jövőt jósolt a Rákosi-diktatúrának. Bízott egy közelgő változás lehetőségében, amit Sztálin halála reménytelibbé tett. A politikai fordulatra fel akart készülni, röplapozással gyengítve a hatalmat. Ehhez nyomdára, papírra lett volna szüksége, amihez pénzt kellett gyűjtenie. Letartóztatásuk napjaiban Dombóváron élő műszerész barátai már elkezdtek egy nyomdagépet felépíteni. A források szerint⁴⁶ terveiről több ismerősének is beszélt. Megfogalmazott a még nem létező szervezete számára egy belépési nyilatkozatot, amelyet a letartóztatott személyekkel alá is íratott. Az ÁVH számára tehát néhány levél, a belépési nyilatkozat, néhány postai csekk és két fegyver mint tárgyi bizonyíték állt rendelkezésre. Az ügyet két hónap alatt fegőngyöltették, a letartóztatott személyeket bűnösnek találták és elítélték. A bírói döntés szerint V. Jánost életfogytiglanra ítélték (végül tíz év börtön után szabadulhatott), V. Ziát pedig hét év börtönre. S. Istvánt tizenkét évre, Ú. Jánost öt évre, id. K. Gyulát két évre, ifj. K. Gyulát két évre, Cz. Lászlót négy évre, Sz. Gábort három évre, Sz. Imrét két évre ítélték el.

A fentiek ismeretében felmerülhet a kérdés: miként lett egy politikai „szervezkedés” másodrendű vádlottja egy katolikus tanítónő, aki az utókor számára mindössze annyit kívánt elárulni ügyéről, hogy ő „csak keresztény és magyar akart maradni”?

Az ÁBTL vizsgálati dossziéi szerint V. Zia is részt vett a szervezkedésben. V. János már november 4-én bevallotta, hogy Ziát beszervezte.⁴⁷ A cellájában így beszélt egy Oszkó nevű fogdaügynöknek Ziáról:

„V. Ziáról való viszonyáról annyit mondott, teljesen megértik egymást, politikailag egyetértenek. Terkát nem beszéltem rá semmire. Ő akart dolgozni, ezért nincs is semmi lelkiismeret-furdalásom. Okos és nem bejeddős nő. Nem féltém.”⁴⁸

A kihallgatások során rendszeres téma volt Zia szerepe a szervezkedésben, amelyről V. János a cellájában a következőket mondta Oszkó jelentése szerint:

⁴⁵ A levéltári források adatai és a per fővádlottjával készült strukturált és élettörténeti interjúk adataival egybecsengtek.

⁴⁶ Ezen a ponton is egyeztek a levéltári források és az érintettel készült interjúk.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 213.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 73.

„Arról érdeklődtek a kihallgatói, hogy Zia, hogy néz ki, csinos-e, ua. arról is beszéltek neki, hogy Ziót már letartóztatták, s nem akar vallani. Nem hiszi, hogy letartóztatták, mert Zia tanítónő, s nagy feltűnést keltett volna a letartóztatása, meg tevőlegesen nem is vett részt semmiben.”⁴⁹

Zia kihallgatási jegyzőkönyve egybecsengett a fogdaügynök jelentéseivel. Ebből kiderült az is, hogy 1948-ban ismerkedett meg V. Jánossal.

„Pénzünket együtt kezeltük, ebből a pénzből lett elküldve K. Gyula [Dombóvárra] részére a pénz [a nyomda összeszerelésére]. [...] Tudomásom szerint V. János és az én fizetésemből fedeztük a szervezkedés kiadásait.”⁵⁰

A vizsgálati dosszié szerint Ziót tizenhárom alkalommal hallgatták ki a közel két hónapig tartó előzetes letartóztatás ideje alatt. A hatodik alkalommal a következőket vallotta:

„V. nem beszélt arról, hogy ki a szervezkedés tagja [...]. Volt idő, amikor ½ év is eltelt, hogy nem beszélt a szervezkedésről. Beszélgettünk arról, hogy a nyomdát milyen formában fogjuk Dombóvárról Besenyőtelekre szállítani. Elképzelésünk az volt, hogy postán, vagy vonaton fogják poggyászként küldeni... Nem tudok visszaemlékezni, hogy miért volt V-nek szüksége nyomdára. Határozott választ nem adott.”⁵¹

A kihallgatások végére összeállt Zia bűnlistája, melynek pontjai a következők voltak:

„Bűncselekményeire bizonyíték:

1. K. Gyula által írott levél, melyben a nyomda munkálatairól ír.
2. Feladóvevény 1500 forintról.
3. Pisztoly a lakásán, selyemharisnyában.
4. Programnyilatkozat.
5. V. János vallomásai, mely szerint tagja volt V. Terézia a szervezkedésnek.
6. S. István házkutatási anyagában megtalált cédula, melyben V. saját kezűleg írta rá V. Terézia címét.”⁵²

A fentiek alapján látható, hogy az ÁBTL-források szerint Zia részt vett V. János mellett a szervezkedésben. Mivel a rendelkezésre álló egyéb források is megerősítik ezt a feltételezést, már csak azt kellene tisztázni, hogyan került kapcsolatba a „szervezkedőkkel,” amiből talán az is kikövetkeztethető, hogy miért

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 58.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 212.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 221–222.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 221–222.

hallgatott erről az interjújában. Az általam feltett kérdést a vizsgálati fogságában a kihallgatói is feltették, amelyre így válaszolt:

„Én tanítónő, V. János is k. volt [egyházi munkát végzett] a faluban. Nekem kelemetlen lett volna, ha V. János... [a faluban lesz] a férjem. Úgy terveztük, hogy feljövünk Budapestre, állásainkat otthagya és elhelyezkedünk. V. kikerült volna így a szülői környezetből, és össze tudtunk volna házasodni.”⁵³

A szöveg szerint Zia és V. János házasságra akartak lépni egymással, ám terüknek több akadálya is volt. Az egyiket történelmi oknak lehetne nevezni, hiszen a kor viszonyai között problémát jelentett volna tanítónői állásban maradni egy kántor férj mellett az 1950-es években. A másik nehézséget kulturálisnak nevezném, a két fiatal közötti korkülönbségre gondolva. János tíz évvel volt fiatalabb Ziánál. Talán ezért nem tetszett János szüleinek a kapcsolatuk? Zia is célzott erre, miszerint Jánosnak ki kellene kerülnie a szülői környezetből.

V. János letartóztatása előtti házassági szándéka mások számára is nyilvánvaló volt, ami az alábbiakból tudható:

„Borai Emil egyházügyi előadó feljegyzése olvasható a perrel kapcsolatban 1953. november 17-ei keltezéssel:

»Heves megyei tanácsházára Borai Emil behívatta Sz. Sándort,⁵⁴ aki nagyon idegesen jelent meg, ezért feltűnően barátságos hangnemet ütött meg az előadó. Izgatja őt egy dolog, amit kötelessége elmondani.«⁵⁵

„Volt nekem egy segédem... (V. János) Az egyházközségi képviselő testülete megszavazta. Így beleegyeztem. Nagyon ügyes fiatalember, ki tanítóképzőt végzett, s kántori képesítése is van. Most november elsején azzal állít be hozzám, hogy ő nem akar tovább kántor maradni, mert megnősülni szeretne, viszont ebből a fizetésből nem tud kijönni. Hanem felmegy Bp-re, hol alkalmazni fogják népszokás kutatónak. Ezért, hogy munkáját jobban végezhesse, mivel a falvak és tanyák között sokat kell utazni, gazdaságában lévő két csikáját eladja, s azon egy motort vesz. Távozásába XI. 1-ei hatállyal bele is egyeztem. Valóban eladta 2 csikáját, vett egy motort, XI. 4-én este azonban a rendőrök elvitték, azzal, hogy tisztázni kell, hogy a motort honnan vette. Hamarosan visszahozták, nála alapos házkutatást tartottak, s őt, valamint menyasszonyát, egy tanítónőt, s a segédkántor egyik barátját őrizetbe magukkal vitték. Azóta nincs hír róluk. Nekem semmi közöm az ügyhöz.”⁵⁶

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 253.

⁵⁴ Besenyőtelek plébánosa.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 121–122.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 121–122.

A két fiatal kapcsolatáról egy másik letartóztatott, Ú. János is említést tett: „V. Ziaival szoros kapcsolatot tart fenn (V. János), udvarolt neki.”⁵⁷ A kihallgató alaposan körüljárta a témát, s a következőket tudhatta meg Ú-tól:

„– V. Teréztől milyen vélemény volt a faluban.

– Jó tanítónőnek tartották. A közvélemény a magatartásában találja a hibát, hogy többre tartja magát, mint a falusi nép. Merev, hivatalos hangot használja a szülőkkel szemben. Barátai a falusi intelligenciából tevődik össze. Tanítók, pap stb. Szeret öltözködni, rendszerint olyan ruhát csináltat magának, amilyen a faluban még nincsen. Nevetségesnek tartják, hogy V. Teréznek olyan fiatal udvarol, mint V. János.”⁵⁸

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy V. János és V. Zia össze akartak házasodni, s Zia a dolgok természeténél fogva részt tudott venni, és amennyire lehetett, részt is vett a szervezkedésben.⁵⁹

További adatokból az is kiderül, hogy Zia a börtönbüntetését napra pontosan letöltötte, s csak 1960-ban szabadult, amikor 44 éves lett. János életfogytiglani büntetését tíz évre csökkentették, ő 1963-ban, 37 éves korában került szabadlábra. Zia ekkorra már 47 éves lett. Az eddigiekből sejthető módon az elhallgatásra, a „felejtésre” egy nem várt fejlemény adott magyarázatot. V. János szabadulása után hamarosan megnősült, azonban egy másik tanítónő, egy másik szőke hajú Terézia lett a felesége.⁶⁰ Útjuk, sorsuk ekkor végleg kettévált.

Eme tény fényében az élettörténeti elbeszélések mondatai más jelentést kapnak, mint azt korábban feltételeztem. Például: „derékba törték az életemet...”⁶¹

Már csak az a kérdés maradt hátra, miként dolgozta fel Zia a hiábavaló börtönéveket az elmaradt házasság után. Ezt a kérdést nem tudtam feltenni Zianak, ugyanakkor a 2001-es élettörténetéből mégis sejthetünk valamit. Ehhez megvizsgáltam a 2001-ben elhangzott elbeszéléseit a börtönben töltött évekről. Úgy gondolom, ezek a történetek inkább arról szólnak, hogy Zia „hiábavalóságnak” gondolhatta szerelméért hozott áldozatát. Kérdés, miként építette a börtönéveket énképébe. Mit tartott meg a tényekből, mire emlékezett, és mit szelektált ki annak érdekében, hogy „új életet” kezdhessen?

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 128.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 161.

⁵⁹ A feltételezést megerősítette a V. Jánossal készült strukturális interjú is.

⁶⁰ Ezt az információt a V. Jánossal és V. Jánosnéval készült strukturális interjú adatai is megerősítik.

⁶¹ V. Zia: 45.

A „SORSTÉMA” ELMESÉLÉSE

Amikor Zia a Fő utcából átkerült a Markó utcai börtönbe, először köztörvényesekkel került egy cellába, majd később áttették a politikai elítéltek közé. A cellacserére így emlékezett vissza:

„Azt az örömet, ahogy ölelgettek [a politikaiak] ott, amikor átvittek. Akkor rögtön megváltoztatták a Teréziát Ziára. Ott kaptam, ott kereszteltek meg.”⁶²

A Markóban új nevet kapott, s a „megkeresztelés” kifejezés metaforikus használata igen beszédes. A megkeresztelés lényegében egy új élet kezdete volt, ami egyben egy életre szóló elhivatottságot jelent. A börtönvekről szóló történetek nagyon különböznek a korábbiaktól. Életének sorsmájáról, a börtönben töltött évekről azt lehet mondani, hogy csupa pozitív tartalommal beszélt.

„A karácsonyt el kell mondanom: Ültem egy ócska hokedlifélén talpig feketében, mert derékba törték az életemet. Én este mondtam: Hogy aki az Úrnál lakozik... – Az esti zsoltárt. Akkor indult el, hogy ezt nekem mindig mondanom kellett.”⁶³

Eszerint rendszeresen együtt imádkoztak esténként a rabok a cellájában.

„A Vilma pólját csinált nekem, mert vacogott a fogam, annyira fáztam a lefogyástól. Amikor először levetkőztem, mert együtt mosakodtunk, azt mondták, csontsovány voltam. Olyan pólját csinált, hogy hosszába tette először a pokrócot (kikopogott, hogy pokrócot kérünk), aztán vissza, hogy ne fájzak annyira...”⁶⁴

A fogolytársai gondoskodók voltak. Az ítélethozatal után a Markóból átkerült Kalocsára, a női börtönbe.

„Emlékszem rá, hogy nekem ott nagyon tetszett az, hogy nagy, finom paprikás krumplit és sok kenyeret kaptam. A befogadó zárka, úgy hívják, amikor odavittek. Akkor átöltöztetnek, megszabadulok végre a fekete ruhától, végre csíkosba, mert a fekete ruha már csak rongyokban volt. Mikor felvittek oda, átöltöztem, megjelentünk a folyosón, éppen vizeztek. A kibliket vitték ki, és vizet a zárkába. Ki volt ott? Akivel a Markóban voltam, a svájci nő, a Cecil volt, meg az Ilonka, az az apáca, aki a testvérehez akart külföldre szökni. – Zia, Zia! Őrmester, tessék már idehozni, hadd legyen már a mi zárkánkban. Van egy üres ágy. Azt a boldogságot, hogy őhozzájuk kerülhettem. Hogy örültünk egymásnak. Már az főnyeremény volt. Hogy végre nem

⁶² V. Zia: 62.

⁶³ V. Zia: 62.

⁶⁴ V. Zia: 62.

csak az van, hogy magad vagy, meg csak egy szám vagy. Most már V. Teréziának hívnak. Öleltek, és vittek be az ő zárkájukba.”⁶⁵

Társakra talált a politikai foglyok között.

„A Cecil szoknyájából leesett a gomb. Kiment, hogy kérjen cérnát, és varrja fel a gombot. Mikor visszajött – ő a férjével csak franciául beszélt –, nem értette a magyar beszédnek a fordulatait annyira. Mondta, hogy kért cérnát, és a fegyőr adott neki cérnát, amiben ilyen keki cérna, olyan kemény volt. Felvarrta, de nem bírta elszakítani. Az ÁVO-s ott állt. Kérdezte tőle: Van magának? – (Hát tudod a bicska, amit a férfiak a zsebben tartanak. Mert a férjétől hallotta, hogy a katonaságnál hogyan volt.) Nagyon csúnya szóval azt mondja: Kérem szépen a picsáját – a bicskája helyett. Mint egy ló, amelyik nyertett, úgy felnevetett. Szegénykém, gyorsan elszaladt.”⁶⁶

Helyzetkomikumoktól hemzsegték a börtönről szóló elbeszélései. Még egy példa ez utóbbira:

„Ugyancsak Cecillel történt. Váradiné, jöjjön, tisztasági csomag! Odaadták a csomagot. Ez történt 54 áprilisában. Akkor még a nejlon luxusnak számított, Magyarországon még nem volt. Utólag derült ki, hogy nem a férje, hanem a francia nagykövetség küldött neki csomagot. Addig is próbálkoztak, de azt mondták nekik, hogy ilyen nevű foglyuk nincs, ők ilyen nevűt nem ismernek. De most már enyhülhetett a viszony. Gyönyörű bugyi, meg melltartó, nejlonból. Akkor még az luxusnak számított. Gyönyörű nejlon harisnya. Törülköző. Ahogy szedte ki, a papa [értsd: börtönőr] gúnyosan azt mondja: Mit gondolnak ezek, zárda intézetben vannak itt? – Dobta félre gúnyosan az elegáns ruhákat. A Cecil látja, hogy még mindig van valami a doboz alján. Erre kiemeli a papa: És ez? – Parancsnok úr kérem, mosdókesztyű. – Na és? – Hol a párja?”

A politikai foglyok egymástól tanulhattak, (imádkozás), összetartottak (közös cellába akartak kerülni), más fegyverük nem lévén kulturális előnyüket saját maguk szórakoztatására használták ki. Ezekben a történetekben nem az a különös, hogy az utólagos visszaemlékezésben megjelentek a „szép” történetek, hanem, hogy zömében „csak” ezek szerepeltek. Miért? Erre a kérdésre a tanulmány összegzésében válaszolok.

⁶⁵ V. Zia: 67.

⁶⁶ V. Zia: 68.

ÖSSZEZÉS: A SORSTÉMA MINT TRAUMA FELDOLGOZÁSA A FELEJTÉS ÉS AZ EMLÉKEZÉS DINAMIKÁJÁBAN

A börtönelmények történetei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy azokról Zia szívesen és büszkén beszélt, ezek az elbeszélései (a közölt és az interjú további részletei) a feldolgozottság jeleit mutatják. Ezek alapján látható, Zia életében a börtönben töltött évek komoly jelentőségre tettek szert. Ahogyan Janoff-Bulman és Frantz írta a „trauma jelentőségéről”, itt is bekövetkezett a traumagyógyulás. A börtönbeli önmagát erős személyiségnek látja-láttatja, a cellatársakkal kialakított kapcsolatait identitásának fontos részét képezte. (A börtön utáni években rendszeresen találkoztak egymással, külföldi utakat köszönhetett a fentebb emlegetett Cecilnek, illetve novellákban is kiírta magából az emlékeit.) Vélhetően Zia számára a börtönnek pozitív hatása is volt későbbi életére, s emlékezete begyógyult ebből a szempontból. Továbblépett, a felejtés jótékony hatása érvényesült nála. Ha Platón gondolatát idézzük, akkor elmondható, hogy elsimította viasztáblája korábbi nyomait, s új életet kezdett.

A börtönelbeszélések illetően értelmezésével le is zárhatnánk Zia élettörténetét, ha nem maradt volna fenn az a nyugtalanító körülmény, hogy ő maga nem beszélt börtönbe kerülése „igazi” okáról”. Mit jelent ez? Itt válik használhatóvá Janoff-Bulman és Frantz másik fogalma, a „trauma megértése”. Míg Zia a börtönben töltött éveinek emlékét láthatóan pozitívvá tudta alakítani, addig a börtönbe kerülése valódi okát elhallgatta. A hallgatás, a „mély csend”⁶⁷ nyilvánvalóan nem tekinthető gyógyulásnak, pozitív feldolgozásnak. Sőt! Fentebb olvashattuk, hogy a börtönbe kerülésének okát kimagyarázta a visszaemlékezésekben, kikerülve annak kimondását, hogy egykori szerelmét, vőlegényét támogatta egy diktatúraellenes szervezkedésben. Vőlegényről, szervezkedésben való részvételről, tényleges fegyverekről, illegális nyomdagép készítésének tervéről egyáltalán nem beszélt. Helyettük elvi szempontokkal indokolta meg letartóztatását, mint amilyen a vallásossága, a keresztény értékekkel való azonosulása. Kompenzációval tudott beszélni a történelekről, a valódi események helyett.⁶⁸

Felvetődik a kérdés, hogy miért nem házasodtak össze kiszabadulásuk után? Nem tudhatjuk egyértelműen a választ, de nyilvánvalóan a közöttük lévő különbség is az okok között szerepelt. Az adatokból tudható, hogy Zia szabadulása után még három évet várt a nála tíz évvel fiatalabb vőlegényére, hiába. 47 éves lett, mire V. János kiszabadult, s bizonyossá válhatott számára, hogy házasságukból nem lesz semmi. Mindketten láthatták, hogy túl idős lett az asszony a családalapításhoz, a gyermekszüléshez. V. János kérdésekre válaszolva elmondta, a börtön után családot akart alapítani, gyerekeket szeretett volna.⁶⁹ Zia nyilván értette a helyzetet, de ez kevés volt ahhoz, hogy a számára végzetes tényt pozitív-

⁶⁷ Ezt a kifejezést a jelenséggel kapcsolatban először Kövér György fogalmazta meg, a tanulmány konferenciaelőadásán. Köszönettel elfogadtam és átvettem tőle.

⁶⁸ Kulcsár (szerk.) 2005: 151.

⁶⁹ V. Jánossal készült strukturált interjú.

nak lássa, s előnyt kovácsoljon belőle. Meglátásom szerint ezért bebörtönzésének „okát kitörölte” életéből, tovább kellett élnie. Ő így tudott. Azokat a történeteket elevenítette fel, amelyek börtönévei előtti időszakáról, illetve a börtön napjairól szóltak. Úgy szelektálta emlékeit, hogy azokból pozitív énkép alakulhasson ki. Így érthetővé válik, hogy kettévált nála bebörtönzésének oka („elfelejtette”) s a börtönben töltött napjai (amire büszkén emlékezett).

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

ÁBTTL 3.1.9. V-111768/1–2a. V. János és társai pere.

Élettörténeti interjú (a szerző tulajdonában):

V. Zia élettörténeti interjúja. Készítette: Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.

Strukturált interjúk (a szerző tulajdonában):

V. Dóra visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

V. Ágnes visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

V. János és V. Jánosné visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

V. János élettörténete, dokumentumfilmben. Az interjút készítette Erdélyi János és Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

Klavida Imréné visszaemlékezése B. falu 1950-es éveire. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

Augustinus, Aurelius 2015: *Szent Ágoston vallomásai*. (Ford.: Dr. Vass József.) Budapest.

Platón 2013: *Menón*. (Ford.: Bárány István.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Augé, Marc 2004: *Oblivion*. Minneapolis–London.

Bertaux, Daniel 2005: Social Genealogies Commented On and Compared: An Instrument for Observing Social Mobility Processes in the 'Longue Durée'. In: Müller, Robert (ed.): *Biographical Research Methods*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 355–380.

Bertaux, Daniel – Bertaux-Wiame, Isabelle 2005: Artisanal Bakery in France: How it Lives and Why it Survives. In: Robert Müller (ed.): *Biographical Research Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi, 325–353.

Bögre Zsuzsanna 2004: *Vallás és identitás*. Pécs.

- Bögre Zsuzsanna 2010: Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés. In: Soós Viktor Artilla – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 306–329.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Frankl, Viktor E. 1996: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Nyíregyháza.
- Frankl, Viktor E. 2010: *... mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. 2. kiad. Budapest.
- Gerhard Péter – Udvarnoky Virág 2007: Oral history bibliográfia. *Replika* (16.) 58. 121–126.
- Janoff-Bulman, Ronnie – Frantz, Cynthia McPherson: 1997: The Impact of Trauma on Meaning: From Meaningless World to Meaningful Life. In: Mick Power – Chris R. Brewin (eds): *The Transformation of Meaning in Psychological Therapies*. New York, 91–106.
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* (11.) 41. 5–34.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában*. Budapest, 17–45, 93–127.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest.
- Kulcsár Zsuzsanna (szerk.) 2005: *Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés. (Szöveggyűjtemény.)* Budapest.
- Németh László 1976: *Gyász*. Budapest.
- Örkényi Ágota 2007: Traumaélmény gyermek- és serdülőkorban. Reziliencia és poszttraumás növekedés. In: Demetrovics Zsolt – Kökönyei Gyöngyi – Oláh Attila (szerk.): *Személyiséglelektantól az egészségpszichológiáig: tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest, 286–291.
- Órszigei Erzsébet 1995: *Birsalmasajt*. Budapest.
- Riemann, Gerhard – Schütze, Fritz 2005: "Trajectory" as a Basic Theoretical Concept for Suffering and Disorderly Social Processes. In: Müller, Robert (ed.): *Biographical Research Methods*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 107–155.
- Rosenthal, Gabriele 2004: Biographical Research. Clive Seale – Giampietro Gobo – Jaber F. Gubrium David Silverman (eds): *Qualitative Research Practice*. London, 44–64.
- Weinrich, Harald 2002: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest.